

20 Kvernfjellet

Industrilandskap i Selbufjellene

Selbu kommune
Areal: 116,6 km²
Området ligger i landskapsregion 14) Fjellskogen i Sør-Norge, 15) Lågfjellet i Sør-Norge og 27) Dal- og fjellbygdene i Trøndelag (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO).

BELIGGENHET
Området ligger i Selbu kommune og strekker seg fra Skarvan i nord til elven Nea. Den mest intensive driften har funnet sted mellom Store Kvernfjellvatn og Rotla.

BESKRIVELSE
Grunnlaget for kvernsteinsdrifta er en forekomst av glimmerskifer isprengt krystaller av staurolitt som er et mye hardere mineral enn den forholdsvis bløte skiferen. Lokalt ble bergarten omtalt som *kvenngrøt* og staurolittkrystallene som tyter. Forekomsten ligger i en smal bergartssone som kan være fra noen få til et par hundre meter bred, og som er relativt lett tilgjengelig fra overflaten. Flere steder innenfor sonen er mineralsammensetningen slik at 3–4 mm store krystaller er jevnt fordelt i skifermassen. Dette viste seg å være ideelt til produksjon av kvernstein. I tillegg til gunstig mineralkvalitet og tilgjengelighet har forekomsten også en geologisk struktur i form av *kløv* på langs og sprekkdannelser på tvers som gjorde det forholdsvis enkelt å bryte løs passende emner.

Hvor lenge det har blitt tatt ut kvernstein fra Selbufjellene er ikke helt avklart. Peder Clausson Friis forteller på 1590-tallet at selbusteinen var godt kjent og vidt utbredt allerede da, men sier ikke noe om oppstartstidspunkt. Arkeologiske undersøkelser har gitt dateringer fra siste halvdel av 1600-tallet. Hovedmengden av kvernstein som ble produsert i Selbu var beregnet på vassdrevne kverner. Denne teknologien ble tatt i bruk rundt overgangen mellom vikingtid og middelalder, på 1000- eller 1100-tallet, noe som danner en bakre ramme for hvor gammel driften teoretisk kan være. Det er imidlertid ingen kjente observasjoner som tilsier at virksomheten kan gå så langt tilbake i tid. De eldste driftssporene har for en stor del blitt utslettet av nyere drift, og den beste muligheten for mer presise svar på spørsmålet om

alder ligger trolig i nærmere undersøkelser av hus-tufter i tilknytning til bruddene. Undersøkelser som ble foretatt av NGU i samarbeid med fylkeskommunen i 2006–2008 har vist at de synlige sporene etter kvernsteinsdrift grovt kan deles inn i tre faser. Den eldste perioden fram til ca. 1730 var preget av små brudd der emnene ble brutt løs med håndmakt ved hjelp av kiling og hogging. Disse bruddene, der de er bevart, framstår i dag som små vannfylte hull med en gjengrodd voll rundt. Tida mellom 1730 og 1850 kan regnes som en mellomperiode med økende bruk av krutt til å sprengte løs emnene. Bruddene fra denne perioden ligner de eldste, men er gjerne en del større og ikke fullt så gjengrodde. Etter ca. 1850 ble driften stadig mer intensivert, og fikk etter hvert et industrielt preg. Det er denne siste driftsfasen som virkelig preger landskapet, særlig i Høgfjellet og ved Store Kvernfjellvatn, med sine dype og langstrakte bruddsoner og omfattende skrotsteinshauger. I alle driftsfasene foregikk produksjonen ved at emnene først ble brukket løs fra berget og deretter trukket opp over bruddkanten med håndmakt eller ved hjelp av et *spell*. Deretter ble emnet grovhogd på et *hoggartæl* – en plan flate like ved bruddet. Resultatet av bearbeidingen ble store mengder skrotstein – *smøl* – som ble fraktet bort fra bruddet og lagt opp i større eller mindre hauger som preger landskapet den dag i dag. Emnene ble formet til et steinpar med en dobbeltkrummet klokkeformet overligger og en flat underligger. Disse varierte i størrelse fra ganske små beregnet på hånddragning til store møllesteiner på opptil 140 centimeter i diameter, og med en vekt på opp mot 1600 kilo. De grovhogde emnene ble kjørt på slede på vinterføre ned til bygda for endelig bearbeiding og finpussing. Derfra kunne de bli sendt på slede til for eksempel Rørosmartnan eller over Selbusjøen og ned til Trondheim for videre utskipning derfra. Kvernsteinen fra Selbu var av særdeles god kvalitet, og hadde en ledende markedsposisjon både i Norge og deler av Nord-Europa inntil den ble utkonkurrert av fabrikkprodusert, støpt stein rundt første verdenskrig. Drifta tok da slutt, bruddene ble forlatt, og ligger fortsatt nærmest slik de var på det tidspunktet.

Et av områdene med kvernsteinsbrudd i Selbu-fjellene. Foto: Trøndelag fylkeskommune

LANDSKAPSKARAKTER
Sør for Skarvanmassivet ligger Kvernfjellvatna i ei stor gryte i landskapet, preget av krattskog og buskvegetasjon. Ved sørbredden av Store Kvernfjellvatn finnes ansamlinger av hustufter med en alderdommelig karakter. Fra toppen av Høgfjellet og sørover ligger de mest karakteristiske elementene i kvernfjellandskapet; to eller tre parallelle grøfter med nærmeste sammenhengende brudd med en lengde på omtrent 1,5 kilometer. Mellom Høgfjellet og Roltdalen preges landskapet av vide myrflater avbrutt av tørrere partier. Her ligger

det mange små og større brudd fra alle driftsfaser spredt utover. Sør for Roltdalen faller terrenget mot Neadalen og får et tydeligere skogspreg. Denne delen av området preges av seterdrift og utmarksbeite. Det samme kan sies om det første strekket på sørsiden av Nea, før terrenget stiger opp mot Usmesjøen der det ligger noen kjente kvernsteinsbrudd. Deretter stiger terrenget opp mot Bukkhåmmåren som ligger på kommunegrensa mot Holtålen, og får mer karakter av fjell igjen.

Et gangspill som ble brukt i arbeidet med kvernsteiene. Foto: Trøndelag fylkeskommune

NASJONAL INTERESSE

Kvernfjellet har vært et viktig og til tider trolig vesentlig element i næringsgrunnlaget i Selbu. Som et tidligmoderne industrilandskap kan det måle seg med deler av gruvelandskapet på Røros. I tillegg til sporene etter kvernsteinsdrift finnes det også eldre spor i form av fangstanlegg og jernvinneanlegg. Det finnes spor etter samisk virksomhet. Deler av området er et godt bevart kulturlandskap med setervoller og spor av utmarksdrift. På sørsiden av Rotla var det i en periode gruvedrift med utvinning av koppermalm. Området er generelt lite preget av moderne tiltak og inngrep og framstår som et godt bevart landskap.

SÅRBARHET

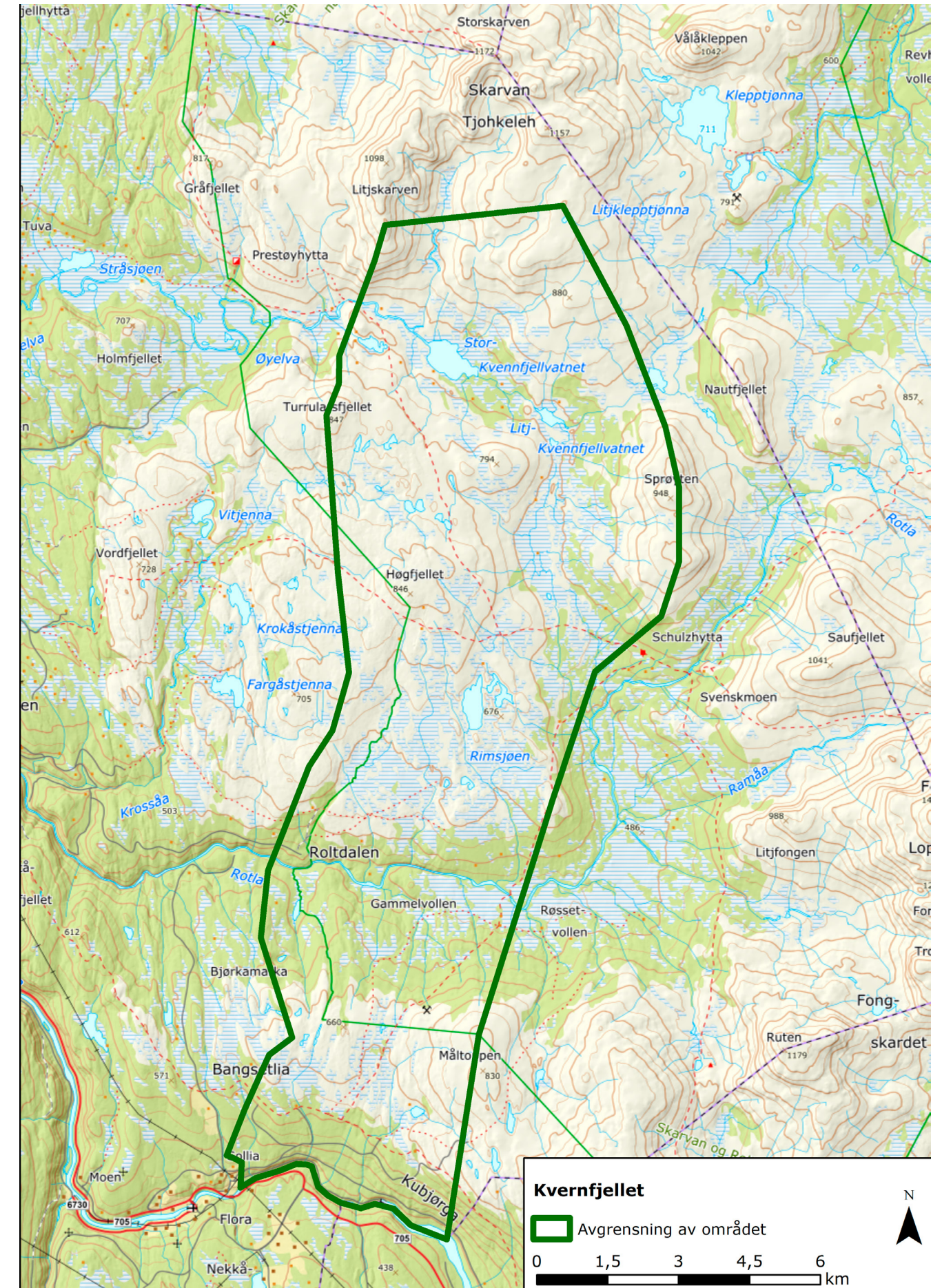
Store deler av området nord for Nea, ligger innenfor Skarvan og Roltdalen nasjonalpark. Formålet med vernet er å ta vare på et i det vesentligste urørt fjell- og skogområde typisk for regionen, og å sikre det biologiske mangfoldet med økosystemer, arter og bestander. Det er også et formål å verne om kulturminner og sammenhengen mellom disse, særlig de kulturminnene som er knyttet til kvernsteinsdrifta. Området blir forvaltet etter verneforskriften for

Skarvan og Roltdalen. Forvaltningsmyndighet er Nasjonalparkstyret for Skarvan og Roltdalen og Sylan.

Kvernfjellet er listeført som regionalt verneverdig kulturmiljø i Regional plan for kulturmiljø i Trøndelag 2022–2030.

Friluftsliv og ferdsel til fots kan påvirke negativt gjennom forsøpling, slitasje på vegetasjon og forstyrrelse av dyreliv. Motorferdsel på barmark kan gi betydelig terrengslitasje og støy. Setervollene i området er sårbare for gjengroing, både på grunn av redusert beiting, og på grunn av varmere klima. Et varmere klima kan også påvirke vegetasjonen knyttet til kvernsteinsbruddene. Økt nedbør kan gi erosjon.

For å ta hensyn til det landskapsverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være hensiktsmessig å vise hele eller deler av landskapet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at landskapet skal forvaltes.

Utsikt over Skearpedaelie. Foto: Andreas Stångberg, Sametinget

21 Skearpedaelie – Skarpdalen

Reindrift, seterdrift og vannkraft – langvarig konkurranse om fjellets ressurser

Tydaelien/Tydal og Mearohken/Meråker kommuner
Areal: 150 km²
Området ligger i landskapsregion 14) Fjellskogen i Sør-Norge (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO).

BELIGGENHET
Det utvalgte området strekker seg over Skearpedaelie/ Skarpdalen og Sankådalen, to små dalfører øverst i Lødølvassdraget og Saanka- /Sankåvassdraget. Dalene er omkranset av fjellpartier i vest, nord og sør, som utgjør grenser for landskapsrommet. I sørvest og sørøst er landskapet åpent ut mot hhv. Tydaelie/ Tydal og Saantenjaevrie/Essandsjøen.

BESKRIVELSE
Skearpedaelie og Sankådalen er to fjelldaler som ligger på grensen mellom bygdene Tydal og Meråker.

Skearpedaelie dreneres mot sør gjennom Lødølja- vassdraget som renner ut i Ganka/Nea ved Aunet i Tydal. Sankådalen er en U-dal som dreneres av sakte- flytende småelver både ned mot Skearpedaelie i vest og Saantenjaevrie i sør. Skearpedaelie preges i øvre del av en U-formet profil med løsmasseterrasser og store myrstrekninger i bunn, mens terrenget blir noe brattere ned mot Tydalen. Dalene avgrenses av snaufjellsområder og høye fjell, men nord for området går terrenget gradvis over i nordvendte skoglier ned mot bygda Meråker i Stjørdalføret. Øverst i Skearpe- daelie ligger den kunstige Finnkoisjøen, mens Sankå- dalens østre ende munner ut i den oppregulerte Saantenjaevrie.

Landskapet har til alle tider vært et samisk kultur- landskap. Arkeologiske spor i omkringliggende områder viser at samer har bodd her siden 700-tallet, og antagelig enda lengre. Fra omtrent samme tid kan

Boplass i Skearpedaelie. Foto: Sametinget

vi se begynnelsen på en bofast bondebefolkning i de høytliggende dalførene omkring. Det er derfor et landskap med en lang og sporbar tidsdybde fordelt på to kulturer. Samiske kulturminner i Saantiområdet er godt kartlagte, og tjener som eksempel for funn- potensialet i dårligere kartlagte sørsamiske områder. Dette er et resultat av intensivt arbeid først og fremst gjennom de siste to tiårene.

Spor etter fangstbasert bosetning er hovedsakelig representert ved fangstgropanlegg i Skearpedaelie og Kroessdurrie. Få samiske boplassspor i landskapet er daterte. Mange av dem kan derfor skrive seg fra både reindrifts- og fangstbasert næring. Fra 1600-tallet finnes det imidlertid skriftlig dokumentasjon på samisk bruk av området i form av tamreindrift med melkebruk. Den territorielle inndelingen fra denne tiden har antagelig røtter langt tilbake i tiden. Saanti sijte har i dag sommerbeite rundt Essandsjøen mens vinterbeitet ligger lenger sør ved Femunden. Skearpe- daelie fungerer som samlingsområde ved merking og slaktning, samt boplassområde for reindriftsfamiliene. Her finnes moderne driftshytter og flere hundre år gamle gammetufter og reingjerder om hverandre.

Flere gamle setervoller finnes også i området. Disse framstår som regel i form av åpne og gjengrodde setervoller med hustufter, og noen stående seterhus i

ulik forfatning. Et særegent kulturminne på seter- vollene er såkalte *kugrøbber*; nedgravde innhegninger brukt til utendørs melking av kyr.

Samene i området har opplevd flere århundrer med kontinuerlig tap av beiteland. I kilder fra midten av 1700-tallet ser vi opptakten til ressurskonflikter med bønder. Konfliktene økte etter hvert som bøndene ekspanderte inn i områder som var viktige for rein- drifta. I mange tilfeller jaget de samer bort fra deres basisområder og overtok selv de gjødslede, frodige reintrøene til setervoller. Det er fremdeles stort press på reinbeitedistriktets arealer i form av utbygging og økt ferdsel.

Området er berørt av flere store vannkraft- reguleringer, og spesielt ved dannelsen av to store vannmagasiner; Saantenjaevrie/Nesjøen og Finnkoisjøen. Disse utbyggingene endret landskapet og det lokale klimaet, og fikk derfor stor innvirkning på den landskapsbaserte reindriften og tilhørende bosetning.

Til tross for store arealinngrep drives det fortsatt reindrift i Saanti sijte. Utøverne har tilpasset seg endrede betingelser og holdt fast på sin nærings- tilpasning i en stadig mer presset situasjon. Denne driften foregår med direkte kontinuitet til de eldste tidene, og utviklingshistorien viser den samiske

kulturens resiliens og tilpasningsdyktighet til tross for stadige inngrep.

Mangfoldet av samiske kulturminner i Skearpedaelie/Sankådalen forteller om kontinuerlig bruk fra et jaktssamfunn, via tamreinnomadisme med melkebruk til dagens ekstensive reindrift. Denne utviklingen har hele tiden skjedd i dialog med landskapet og skapt en unik kultur og teknologi. Kontakten med bondebefolkningen og dens utmarksbaserte næringer har skapt en felles utviklingshistorie i området. Trolig har samisk kunnskap og landskapsbruk vært en forutsetning for bøndenes bosetning i dalene og bruk av utmarka. Samtidig har bøndenes bruk satt spor i den samiske kulturen, bosetningen og reindriftpraktisene. Alle kulturminner i Skearpedaelie/Sankådalen er derfor med på å fortelle deler av den samme historien. Det er derfor viktig å ta vare på området som helhet, og også nyere kulturminneverdier knyttet til landbruk, skogsdrift, vannkraft og militær aktivitet.

Samhandlingen og konkurransen har vært en svært definerende del av forholdet mellom gårdsbasert landbruk og reindrift, og det synet vi har på samisk reindrift i dag. Det er derfor viktig å ta vare på landskaper som kan synliggjøre forutsetningene for dette synet. Det er også viktig at disse landskapene viser den historiske bruken på en tydelig måte. I Skearpedaelie/Sankådalen finner vi mange kulturminner fra hele den lokale tidsdybden av både norrøn og samisk historie. Området inneholder dermed alle faktorene som trengs for å fortelle denne historien.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet i Skearpedaelie/Sankådalen er svært typisk for grensefjellene i Tröndelage/Trøndelag, med flate daler preget av mye myr og enkelte høye fjell i randsonen. Høydedragene er avrundede og dekket med vegetasjon. Vegetasjonen og terrenget utgjør rammene for reindriften og den samiske bosetningen i området, og er også grunnlaget for utviklingen av en lokalt tilpasset reindrift. Boplassene og driftsområdene har blitt anlagt akkurat her på grunn av landskapet.

Dalen gir gode forhold for bjørkeskogen, som er avgjørende både som brensel, virke til bygging av reingjerder og til kulturbærende håndverk. I forlengelsen av dette kommer en historisk kontinuitet som er grunnlaget for dagens reindriftssamiske bosetning og kultur.

NASJONAL INTERESSE

Det historiske forholdet mellom bønder og samer har vært definerende for dagens syn på sørsamisk

bosetning, kultur og næring. For å kunne føre en fordomsfri, forsonende og kunnskapsbasert debatt i samtiden er det avgjørende å kjenne bakgrunnen for våre holdninger. Det er derfor av nasjonal betydning å sikre de kulturmiljøene som har vært en del av formingen av denne historien. Skearpedaelie er et levende landskap hvor denne historien er godt dokumentert både gjennom fortsatt bruk, historiske kilder, historisk forskning og arkeologiske kulturminner.

SÅRBARHET

Området ligger i hovedsak utenfor verneområder, med unntak av den østligste delen av Sankådalen, som strekker seg inn i Sylandskapsvernområde. Like mot vest ligger Skarvan og Roltdalen nasjonalpark, og mot nordøst Sankkjølen og Rangeldalen naturreservater. Disse verneområdene har alle blitt til i etterkant av store naturinngrep, og kan derfor ses på som et forsøk på å verne restverdiene, heller enn et uberørt landskap.

De kultuhistoriske verdiene i dette området er anlagte i et landskap som setter store krav til tilpassning. For å utnytte ressursene maksimalt har virksomheten hele tiden tilpasset seg landskapet, og er dermed unike og uadskillelige fra akkurat dette landskapet. De store naturinngrepene på 1900-tallet har delvis forstyrret denne balansen og satt økt press på den landskapsbaserte bosetningen og kulturminnene.

Klimaendringer og økt utnyttelse av utmarksressurser kan også på sikt føre til store endringer i landskapet. På den måten står også kulturminnene i fare for å miste sin definerende tilknytning til omgivelsene og de levende aktivitetene. Landskapet er sårbart for inngrep og for endringer som kan true fortsatt tradisjonell reindrift.

Landskapet er sårbart for flere ulike påvirkninger. Større infrastrukturtiltak, som blant annet hyttebygging, vil være en trussel mot de mange og lange historiske sporene i området. Dette trenger ikke å gjelde for bygg knyttet til samisk næringsvirksomhet eller kulturutøvelse. Særpreget ved de eldre strukturene som er knyttet til sørsamisk bosetning, kultur og næring er viktige å ta hensyn til.

For å ta hensyn til det landskapsverdiene er sårbare for, og sette rammer for arealbruken, kan det være hensiktsmessig å vise hele eller deler av landskapet i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Retningslinjer til hensynssonen og generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel kan legge føringer for hvordan kommunen ønsker at landskapet skal forvaltes.

